

Мелітопольський державний педагогічний університет
імені Богдана Хмельницького
Факультет інформатики, математики та економіки
Кафедра соціології та філософії

Пояснювальна записка
до дипломної роботи
за освітньо-кваліфікаційним рівнем бакалавр
на тему: «Вільний час студентства як важливий компонент їх загальної
культури»

Виконав: студент 4 курсу, групи 520і
Спеціальності 054 Соціологія
Крачун Максим Вікторович
Керівник: к. ф. н., доцент Букреєва І. В.
Рецензент: к. ф. н., доцент Семікін М. О.

Запоріжжя - 2024 року

Анотація

Крачун Максим Вікторович

Вільний час студентства як важливий компонент їх загальної культури

Дипломна робота присвячена дослідженню феномену вільного часу студентської молоді як важливого чинника формування особистості в умовах війни. Актуальність теми обумовлена трансформацією соціального досвіду молоді в період воєнних подій в Україні, а також зростаючою потребою у всебічному осмисленні ролі культурно-дозвільної діяльності в процесі самореалізації, самотворчості та саморозвитку студента.

У роботі проведено ґрунтовний теоретичний аналіз понятійного апарату, розкрито сутність, структуру і функції вільного часу, визначено типологію дозвіллевої активності студентів. Особливу увагу приділено вивченню соціально-психологічних детермінант, які впливають на особистісний розвиток молоді у сфері вільного часу. Емпіричною базою дослідження стало анкетування 90 студентів Мелітопольського державного педагогічного університету імені Б. Хмельницького, результати якого оброблялися з використанням програми SPSS.

Наукова новизна полягає у спробі цілісного соціологічного осмислення вільного часу як простору особистісного розвитку та виявленні взаємозв'язку між дозвіллевою активністю та рівнем самотворчості студента. Практичне значення дослідження виявляється у можливості його використання в соціальній роботі з молоддю, а також у навчальному процесі під час викладання курсів з соціології молоді та вільного часу.

Ключові слова: студентська молодь, вільний час, культурно-дозвільна діяльність, саморозвиток, самореалізація, війна, соціологічне дослідження.

Abstract

Students' free time as an important component of their general culture

The thesis is devoted to the study of the phenomenon of student youth's free time as an important factor in the formation of personality in times of war. The relevance of the topic is due to the transformation of the social experience of young people during the military events in Ukraine, as well as the growing need for a comprehensive understanding of the role of cultural and leisure activities in the process of self-realization, self-creation and self-development of students.

The paper conducts a thorough theoretical analysis of the conceptual apparatus, reveals the essence, structure and functions of free time, and defines the typology of students' leisure activities. Particular attention is paid to the study of socio-psychological determinants that influence the personal development of young people in the field of leisure time. The empirical basis of the study was a survey of 90 students of Melitopol B. Khmelnytsky State Pedagogical University, the results of which were processed using the SPSS program.

The scientific novelty of the study is an attempt to provide a holistic sociological understanding of free time as a space for personal development and to identify the relationship between leisure activity and the level of student self-creation. The practical significance of the study is manifested in the possibility of its use in social work with young people, as well as in the educational process when teaching courses on the sociology of youth and leisure time.

Keywords: student youth, leisure time, cultural and leisure activities, self-development, self-realization, war, sociological research.

ЗМІСТ

ВСТУП.....	3
------------	---

Вільний час студентства як важливий компонент їх загальної культури

РОЗДІЛ 1. ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛІГІЧНІ АСПЕКТИ ДОСЛІДЖЕННЯ ВІЛЬНОГО ЧАСУ.....	9
1.1. Концептуальні засади визначення понять «вільний час» та «дозвілля», «вільний час суспільства», «вільний час особистості».....	9
1.2. Структура і зміст вільного часу.....	21
РОЗДІЛ 2. ВІЛЬНИЙ ЧАС СТУДЕНТСТВА ЯК ВАЖЛИВИЙ КОМПОНЕНТ ЇХ ЗАГАЛЬНОЇ КУЛЬТУРИ.....	26
2.1. Вільна діяльність та вільний розвиток особистості в рамках студентського простору.....	26
2.2. Емпіричне дослідження особливостей вільного часу студентської молоді міста Мелітополя.....	36
ВИСНОВКИ.....	47
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ	51
ДОДАТКИ.....	54

ВСТУП

Актуальність дослідження.

Під час війни молоді люди в Україні опиняються в складній і непростій ситуації. Однак, попри труднощі, продовжують прагнути до мирного та

повноцінного життя. Однак, попри труднощі, підлітки продовжують прагнути до мирного та повноцінного життя.

Через 15 місяців війни, українські підлітки стали сміливішими й впевненішими в собі і в країні. Війна є найбільшим осередком переживань підлітків, однак, попри це, 93% молоді вірять у свої сили та переконані, що докладають зусиль для самореалізації.

Навіть за часів повної нестабільності майже 70% знають, ким хочуть стати в майбутньому, а майже чверть (23%) нарешті віднайшли те, чим хочуть займатися саме під час повномасштабної війни.

Дослідження також показало, що підлітки, які зараз залишаються в Україні, роблять цей вибір цілком усвідомлено. Навіть якщо їхній сьогоднішній досвід вкрай нелегкий.

Крім того, молоді люди вже прагнуть бути частиною відбудови України - 90% підлітків зазначили, що хочуть бути корисними під час післявоєнної відбудови країни. Зокрема, прагнуть долучатися до розбудови економіки, інфраструктури та свою користь бачать, зокрема, і через волонтерську діяльність.

Вміння студента раціонально розподілити час перебування у вузі на навчання, науково-творчу, громадську та культурно-дозвільну діяльність, є однією з найважливіших умов не тільки високої працездатності, але й для його самоутвердження в житті, самовиявлення та реалізації особистих здібностей та накопичених знань.

Вивчення особистості період культурно-дозвільної діяльності, через категорію "вільний час", дозволяє конкретизувати вивчення суті людини не тільки як сукупності суспільних відносин, але й як суб'єкту самоактивізації, саморозвитку та самореалізації.

Ступінь розробленості проблеми. Тема вільного часу все більше виділяється як об'єкт міждисциплінарного дослідження. В ґносеологічному та соціологічному плані досягнуті певні результати вивчення меж вільного часу,

змісту, основних функцій, класифікації витрат, шляхів раціонального використання. Певні доробки відносяться до проблеми виявлення типів використання дозвілля, різноманітних видів проведення вільного часу в залежності від різних соціально-демографічних ознак.

Існуючі наукові дослідження та підходи, що торкаються проблеми вільного часу студентів, слід розділити на декілька груп. До першої належать роботи Т.С.Кравченка, Б.М.Курильова, Ю.І.Леонавічуса, Г.Є.Зборовського,

І.Г.Лильникова, А.В.Неценко, К.В.Шульги, Б. АСеверухіної та ін., в яких вільний час вивчається головним чином, з точки зору аналізу факторів, визначаючих бюджет часу.

До другої групи відносяться роботи В.П.Агафонова, Е.А.Васіної, С.М.іконікової, ААКозлова, Ю.С.Колеснікова, В.Т.Лісовського, М.І.Пасько, А.М. Семашко, Л.В.Сохань, В-І.Чеснокова, З.В.Сікевича, М.Х.Тітми, Ф.Р.Філіпова, Г.П. Остапенко, Є.А.Якуби, К.К.Платонова та ін., присвячені проблемам виховання та формування способу життя студентства, його місця та ролі в структурі суспільства.

До третьої групи належать роботи, в яких досліджується особистісний аспект самовиховання, процес формування та розвитку творчої індивідуальності, який відбувається також в сфері вільного часу. Найбільший інтерес мають публікації, у яких творча діяльність постає як засіб саморозвитку, самоствердження та самореалізації особистості: С.С.Гольдентрихт, В.В.Давидов, Г.А.Давидова, Б.Є.Лобанова, В. П.Овчинникова, А.А.П'янова, М.Резвицький, Ф.Бароїш. 'К.Роджерс, Н.Роджерс, Т.М.Титаренко та ін.

До четвертої групи належать дослідження, в яких автори виділяють психологічні та соціально-психологічні механізми творчої діяльності, що реалізується переважно у сфері вільного часу. Виявлення та розкриття механізмів творчості дає можливість створення цілісної системи правил, прийомів та методів, свідоме використання яких дозволяє доповнити творчими елементами всі види культурно-дозвільної діяльності. Вивченню конкретних

механізмів творчої діяльності присвячені роботи Г.С.Альтшулера, В.С.Біблера, Г.Я.Буша, І.П.Калошиної, С.Ю.Стеианова, І.М.Розетта, В.А.Роменця, О.К.Тихомирова, В.Франкла та ін.

У зазначених роботах як правило висвітлювались різноманітні аспекти проблеми, що розглядається, зібрано цінний фактичний матеріал, зроблені певні узагальнення. Однак аналіз наукової літератури показує, що багато ще соціально-психологічних, особливо психологічних проблем вільного часу потребує свого поглибленого вивчення. Так, серед фахівців досі немає певної ясності навіть в питанні визначення суті вільного часу студента та його основних ознак. Існують також розбіжності у розумінні змістових меж вільного часу, структури, основних функцій, особливо у процесі формування особистості.

Відсутність ясності у вирішенні цих та інших питань відбивається на методиці конкретних досліджень вільного часу та інтерпретації отриманих даних. Таке положення подекуди веде до неможливості зіставити результати різних досліджень культурно-дозвільної діяльності студента. Спроби відійти від емпіричної констатації фактів у визначенні типології проведення студентами вільного часу також доки ще не набули свого розвитку. В сучасних умовах стає зрозумілим, що вивчення всього комплексу усіх зазначених та інших проблем дозволить реально відчувати пояснювальну та прогностичну функції вільного часу та його впливу на розвиток особистості студента.

Вільний час студента як складне багатопланове явище вивчається фахівцями різних напрямків, кожний з яких має своє значення для аналізу цих проблем. Однак, не дивлячись на досягнуті результати, цілісного, системного соціологічного аналізу вільного часу як фактору саморозвитку особистості студента ще не зроблено. Особливо це стосується самої культурно-дозвільної діяльності.

Враховуючи зростаючу актуальною проблемою оптимізації організації вільного часу студента, недостатню вивченість психологічного аспекту даної проблеми в дипломній робітці спроба здійснити дослідження особистісного

аспекту "соціологічного забезпечення" культурно - дозвільна діяльності і, перш за все, визначення та аналіз соціологічних умов саморозвитку особистості студента.

Об'єктом дослідження є вільний час, як фактор формування особистості студентів.

Предметом дослідження виступає проблема зовнішніх та внутрішньо - особистісних детермінантів, що визначають процес формування особистості у сфері вільного часу в умовах війни.

Мета роботи полягає у теоретичному аналізі та емпіричному дослідженні факторів та механізмів, що визначають формування особистості студента у сфері культурно-дозвільної діяльності в умовах війни.

Для досягнення мети дослідження були поставлені наступні **завдання**:

- провести теоретичний аналіз проблеми вільного часу студентів, розкрити його сутність, структуру та основні функції;
- розкрити типологію культурно-дозвільної діяльності та її прояв в студентському середовищі;
- виявити основні соціально-психологічні детермінанти розвитку та формування особистості студента у сфері вільного часу;
- проаналізувати особливості формування особистості в залежності від рівня активності студентів у культурно-дозвільній діяльності.

Гіпотези наукового дослідження:

- орієнтації студентів на культурно-дозвільну діяльність пов'язані з готовністю до цілеспрямованої діяльності, активного використання її видів та форм, яка має на меті задоволення інформаційно-пізнавальних, творчо-розвиваючих, спортивно-оздоровчих, комунікативних, рекреаційних та гедоністичних потреб;
- динаміка структури вільного часу студентів відбувається під впливом певних соціальних факторів, серед яких особливого значення набувають культурні, територіальні й освітні фактори;

- потреби раціональної організації вільного часу студентів пов'язані з нераціональним характером використання його виховних можливостей;
- необхідно допомагати формувати культуру вільного часу студентів.

Методи дослідження служать фундаментальні положення і принципи психологічної, педагогічної та соціальної наук. Дослідження базується на таких фундаментальних методах: по-перше, для з'ясування соціально-психологічних характеристик культурно-дозвільної діяльності студентів. По-друге, були визначені особливості процесу формування особистості студента в залежності від рівня активності в сфері вільного часу та здійснено розподіл на групи з різним рівнем самотворчості. З цією метою було опитано студентів 90 студентів МДПУ ім. Б. Хмельницького. Статистична обробка матеріалу проводилась за допомогою програми SPSS.

Теоретичну базу дослідження: базується на таких фундаментальних методах: аналітичний – використовується при огляді філософського, культурологічного і соціологічного матеріалу для формування теоретичних і методологічних основ дослідження; метод компаративний – при визначенні мотивів та критеріїв, що впливають на вибір партнера та на вибір певної форми шлюбу, фактори, що впливають на кризи в сім'ї, а також спостереження та аналіз документів. Поєднання названих методів дозволило визначити цей підхід до явищ, що стали предметом дослідження.

Практичне значення цього дослідження полягає в тому, що воно може бути використаним в подальших наукових дослідженнях, роботі соціальних служб (наприклад, в соціальній службі сім'ї, молоді та спорту), а також у процесі викладання курсів «Соціологія молоді», «Соціологія вільного часу та дозвілля».

Наукова новизна дослідження. В роботі на основі емпіричного дослідження вільного часу студента зроблено спробу обґрунтувати організаційний взаємозв'язок процесу розвитку та формуванню особистості, який відбувається в сфері культурно-дозвільної діяльності. В результаті проведеного всебічного аналізу проблеми виділені та інтерпретовані основні

соціально-психологічні аспекти самоактуалізації, самотворчості та саморозвитку особистості студента у сфері вільного часу в залежності від її індивідуально-психологічних особливостей.

Апробація результатів наукового дослідження. Результати дослідження пройшли апробацію на Регіональній науково-практичній конференції учнівської молоді «Людина і світ», яка відбулася 22 лютого 2024 року (м. Запоріжжя), на засіданні студентського наукового гуртка Соціологос» кафедри соціології Мелітопольського державного педагогічного університету імені Богдана Хмельницького.

Структура бакалаврської і послідовність викладу матеріалу визначається головною метою та основними завданнями дослідження. Робота складається із вступу, двох розділів та їх підрозділів, висновків, списку використаної літератури та додатків. Обсяг складає 43 сторінка, список використаних літературних джерел налічує 40 найменувань.

РОЗДІЛ 1. ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛІГІЧНІ АСПЕКТИ ДОСЛІДЖЕННЯ ВІЛЬНОГО ЧАСУ

1.1. Концептуальні засади визначення понять «вільний час» та «дозвілля», «вільний час суспільства», «вільний час особистості»

У соціологічному плані досягнуті певні результати вивчення меж вільного часу, змісту, основних функцій, класифікації витрат, шляхів раціонального використання. Певні доробки відносяться до проблеми виявлення типів використання дозвілля, різноманітних видів проведення вільного часу в залежності від різних соціально-демографічних ознак.

Існуючі наукові дослідження та підходи, що торкаються проблеми вільного часу студентів, слід розділити на декілька груп. До першої належать

роботи Т.С.Кравченка, Б.М.Курильова, Ю.І.Леонавічуса, Г.Є.Зборовського, І.Г.Лильникова, А.В.Неценко, К.В.Шульги, Б. А.Северухіної та ін., в яких вільний час вивчається головним чином, з точки зору аналізу факторів, визначаючих бюджет часу.

До другої групи відносяться роботи В.П.Агафонова, Е.А.Васіної, С.М.Іконікової, А.А.Козлова, Ю.С.Колеснікова, В.Т.Лісовського, М.І.Пасько, А.М.Семашко, Л.В.Сохань, В.І.Чеснокова, З.В.Сікевича, М.Х.Тітми, Ф.Р.Філіпова, Г.П. Остапенко, Є.А.Якуби, К.К.Платонова та ін., присвячені проблемам виховання та формування способу життя студентства, його місця та ролі в структурі суспільства.

До третьої групи належать роботи, в яких досліджується особистісний аспект самовиховання, процес формування та розвитку творчої індивідуальності, який відбувається також в сфері вільного часу. Найбільший інтерес мають публікації, у яких творча діяльність постає як засіб саморозвитку, самоствердження та самореалізації особистості: С.С.Гольдентрихт, В.В.Давидов, Г.А.Давидова, Б.Є.Лобанова, В.Г.Овчинникова, А.А.П'янова, М.Резвицький, Ф.Бароїш, К.Роджерс, Н.Роджерс, Т.М.Титаренко та ін.

До четвертої групи належать дослідження, в яких автори виділяють психологічні та соціально-психологічні механізми творчої діяльності, що реалізується переважно у сфері вільного часу. Виявлення та розкриття механізмів творчості дає можливість створення цілісної системи правил, прийомів та методів, свідоме використання яких дозволяє доповнити творчими елементами всі види культурно-дозвільної діяльності. Вивченню конкретних механізмів творчої діяльності присвячені роботи Г.С.Альтшулера, В.С.Біблера, Г.Я.Буша, І.П.Калошиної, С.Ю.Стеианова, І.М.Розетта, В.А.Роменця, О.К.Тихомирова, В.Франкла та ін.

У зазначених роботах як правило висвітлювались різноманітні аспекти проблеми, що розглядається, зібрано цінний фактичний матеріал, зроблені певні узагальнення. Однак аналіз наукової літератури показує, що багато ще

соціально-психологічних, особливо психологічних проблем вільного часу потребує свого поглибленого вивчення. Так, серед фахівців досі немає певної ясності навіть в питанні визначення суті вільного часу студента та його основних ознак [4, 8, 12]. Існують також розбіжності у розумінні змістових меж вільного часу, структури, основних функцій, особливо у процесі формування особистості.

Відсутність ясності у вирішенні цих та інших питань відбивається на методиці конкретних досліджень вільного часу та інтерпретації отриманих даних. Таке положення подекуди веде до неможливості зіставити результати різних досліджень культурно-дозвільної діяльності студента. Залишається нез'ясованим питання про взаємозв'язок учбового та вільного часу в процесі розвитку особистості. Спроби відійти від емпіричної констатації фактів у визначенні типології проведення студентами вільного часу також доки ще не набули свого розвитку. В сучасних умовах стає зрозумілим, що вивчення всього комплексу усіх зазначених та інших проблем дозволить реально відчувати пояснювальну та прогностичну функції вільного часу та його впливу на розвиток особистості студента.

Вільний час – це частина неробочого часу, який залишається після сну, харчування, дороги на роботу і з роботи, побутового самообслуговування і використовується для відновлення сил, а також на фізичний і духовний розвиток людини [10, с. 24]. Вільний час охоплює навчання і самоосвіту, культурне дозвілля, суспільну активність, науково-технічну творчість, художньо-естетичну самодіяльність, заняття з дітьми, спілкування за інтересами та інше, але може містити й пасивний відпочинок.

Поняття "вільний час суспільства" і "вільний час особистості" - не одне й те саме. Перше поняття означає час, який витрачений суспільством безпосередньо на задоволення своїх інтелектуальних та естетичних потреб. Воно охоплює час, виділений суспільством на розвиток науки, мистецтва, керування суспільними справами тощо. Вільний особистий час є в розпорядженні кожної людини і використовується нею відповідно до індивідуальних нахилів, потреб,

інтересів, а також можливостей, що надає їй суспільство. Тому розрізняють вільний час різних соціальних груп: робітників, колгоспників, фермерів, підприємців, службовців та інших категорій населення (пенсіонерів, домогосподарок, студентів тощо).

Виходячи з вищезазначеного, необхідно розрізняти вільний час і дозвілля, вільний час і відпочинок. Дозвілля - складова частина вільного часу, що являє собою сукупність занять, спрямованих на відновлення фізичних, розумових та інших сил людини. Поняття "відпочинок" ширше, ніж вільний час [24, с. 152]. До нього відноситься не тільки частина вільного часу (наприклад, пасивний відпочинок), а й деякі складові позаробочого часу (сон).

У соціології вільного часу актуалізується питання регулювання й організації вільного часу. Регулювання останнього має об'єктивний характер, є складовою частиною організації життя суспільства і людини. Але якщо завдання регулювання й організації робочого часу порівняно широко розглядається в науковій літературі, то проблеми регулювання та організації вільного часу порівняно нові.

Регулювання вільного часу можна визначити як процес цілеспрямованого впливу на нього з метою розширення меж, створення умов для вдосконалення його структури і змісту відповідно до постійно зростаючих виробничо-технічних і соціальних вимог, які ставляться до людини. Регулювання вільного часу повинно бути обґрунтованим, воно має враховувати наявні ресурси і реальні можливості, ґрунтуватися на таких принципах: диференційованість, послідовність, спадкоємність і безперервність регулювання, координованість, всебічність, планомірність тощо.

У найзагальнішому вигляді процес регулювання вільного часу починається з визначення завдань і завершується досягненням передбачуваного результату. Цьому циклу притаманні: вироблення цілі; складання програм дій; безпосереднє здійснення наміченого; контроль за виконанням; коригування програми дій згідно з обстановкою, що змінюється. При цьому слід розрізняти

вільний час, який регулюється суспільством (соціальними інститутами) і особистістю (саморегулювання). Методологічною основою такого поділу є два взаємопов'язані критерії: форма організації вільного часу і характер самої діяльності у вільний час.

Суспільне регулювання і саморегулювання розглядаються нами як дві сторони впливу на вільний час, єдність яких утворює "механізм" взаємозв'язку суспільства й особи [16, с. 68]. Межі суспільного регулювання вільного часу визначаються діалектикою суспільної необхідності і можливостями становлення соціально значущих видів діяльності у вільний час. Суспільне регулювання використання вільного часу особи - це, головним чином, забезпечення об'єктивних умов для прояву активності людини, знаходження оптимальних форм впливу на нього, цілеспрямоване формування потреб, інтересів, ціннісних установок особи. Здійснити суспільне регулювання вільного часу можна через систему взаємодіючих певним чином соціально-економічних, правових, нормативно-ціннісних та ідейно-виховних засобів.

Загальний напрям використання вільного часу задається соціальним середовищем, а якісний зміст його залежить від самої людини. Активність, яку проявляє особа у вільний час, може бути поділена на два види: перший (наприклад, навчання без відриву від виробництва, суспільно-політична діяльність, регулярні заняття в технічних, художніх колективах, гуртках, спортивних секціях) може бути підданий значному і безпосередньому впливу суспільства; другий (наприклад, самоосвіта, індивідуальна творчість, заняття фізкультурою, спілкування тощо) менше піддається безпосередньому суспільному впливу або ж не піддається зовсім.

Назріла проблема самоменеджменту вільного часу - розроблення певних прийомів та методів (технології) індивідуального освоєння вільного часу, його організації. В системі самоменеджменту вільного часу певне значення має впровадження людиною планування використання свого вільного часу. Планування реального (хронологічного) часу своїх дій на майбутнє є стратегією

активного перетворення вільного часу в умову свого розвитку, реалізації своїх життєвих цілей [2, с. 86].

Ті або інші види людської діяльності можуть здійснюватися з різним ступенем інтенсивності. На підставі параметрів активності особи, а також деяких її загальних характеристик можна виділити чотири типи саморегуляції вільного часу:

1) творчо-перетворювальний тип, коли людина пролонговано здійснює регуляцію свого вільного часу, пов'язуючи його з виконанням важливих життєвих планів;

2) споглядально-продовжений тип, коли людина пасивно ставиться до свого вільного часу, у неї немає чіткого його регулювання;

3) функціонально-діючий тип, коли людина активно організовує свій вільний час лише в окремі періоди своєї життєдіяльності або лише в здійсненні окремих видів діяльності;

4) стихійно-буденний тип, коли людина знаходиться в полоні стихії часу, не спроможна організувати послідовність дозвільної і більш піднесеної діяльності, пасивна в регуляції свого вільного часу.

Безумовно, ця типологія досить умовна, потребує подальшого розроблення, уточнення. Але й вона свідчить, що в одних людей проблема вільного часу - усвідомлена життєва проблема, а для інших вона просто не існує.

Отже, вивчення вільного часу за допомогою кількісних методів дає уявлення лише про його структуру. А повне уявлення про вільний час дає комплексне вивчення його структури і змісту. Це має велике значення в науковому й практичному плані, тому що дає можливість виробити науково обґрунтовану методику раціонального використання вільного часу.

Раціональне використання вільного часу - це об'єднання видів занять, їх активних і пасивних форм, що ефективніше впливає на особистість, розвиток її сутності, фізичних, емоційної, інтелектуальної сфер її життєдіяльності.

1.2. Структура і зміст вільного часу

Важливі категорії вільного часу - це "структура" і "зміст". Структура вільного часу - сукупність видів діяльності, які характеризують проведення вільного часу. Вона охоплює: індивідуальне споживання культури (читання книг, журналів, газет, слухання радіо, перегляд телепередач тощо); публічно-видовищне споживання культури (відвідуваність театрів, кіно, концертів, музеїв, спортивних видовищ та ін.); спілкування з членами родини, родичами, сусідами, друзями тощо; фізичні заняття (ранкова й вечірня гімнастика, заняття в спортивних секціях тощо); розваги та ігри, які сприяють зняттю розумового і фізичного напруження, створенню гарного настрою; пасивний відпочинок (прогулянки, спокій, денний сон та ін.); заняття, які є явищами антикультури (зловживання алкоголем, хуліганство, наркоманія); безцільне проведення часу [19, с. 24]. Зміст вільного часу - форми занять у вільний час, зумовлені соціальним середовищем, рівнем культури особистості, її самосвідомістю, потребами, інтересами, психологічними якостями.

Це один з найважчих для аналізу аспектів феномена "вільний час". Існує кілька принципів оцінки змісту вільного часу. Один з них ґрунтується на вивченні його структурних елементів. Чим більше видів занять містить структура вільного часу, тим змістовніша і різноманітніша діяльність людини у вільний час, тобто тим вища оцінка змісту вільного часу.

При вивченні змісту вільного часу використовують такий показник, як тривалість часу, що витрачається на визначений вид діяльності у вільний час. З його допомогою встановлюють місце в житті сучасної людини різноманітних способів проведення вільного часу.

Зміст вільного часу допомагає охарактеризувати дані про види занять, їхню тривалість, частоту, поширеність, співвідношення між ними тощо. Однак вони не дають відповіді на ряд найважливіших питань. Наприклад, яка зі структур вільного часу більш раціональна, змістовна: та, що охоплює 2-3 види

занять, чи та, що охоплює 7-8? Чи завжди правильне є твердження, що чим більша тривалість занять у вільний час, тим кращий його зміст, тим ефективніше розвивається особистість?

Тому, прагнучи дати характеристику змісту вільного часу людини, не можна обмежуватися лише кількісними аспектами. Сукупність занять у вільний час, їхня тривалість і частота не вичерпують його сутності. Необхідно знати, яким видам занять людина надає перевагу, відбувається це з необхідності чи зацікавленості. Важливо з'ясувати і її відношення до конкретних видів занять, задоволеність, або незадоволеність ними. Не менш істотно - установити форму проведення вільного часу (активна, пасивна), що повинно дати детальну характеристику його змісту, тобто виявити, як зміст вільного часу впливає на розвиток особистості, її здібностей, поліпшення фізичного, емоційного, соціального буття.

Розрізняється вільний час за споживаючими його соціальними групами: робітників, колгоспників, службовців, інженерно-технічних працівників та інших категорій населення (пенсіонерів, домогосподарок, студентів, учнів і т.п.).

Межі між робочим і вільним часом змінюється залежно від тривалості робочого дня, числа днів щоденного відпочинку і тривалості оплачуваних відпусток, пов'язаних з навчанням без відриву від виробництва і т. ін. Важливу роль у збільшенні вільного часу покликані зіграти науково-технічний процес і розвиток на цій основі невиробничих галузей і сфери послуг, скорочення малоефективних витрат у домашньому господарстві.

Уже нині спостерігаються якісні зміни у взаємозв'язку між робочим і вільним часом. За своїм обсягом вільний час упритул наблизився до робітника [8, с. 45]. Зміст вільного часу позначається на поведженні людини під час роботи, як і особливості роботи впливають на зміст вільного часу. Чим цікавіша і важливіша робота, тим змістовніший вільний час працівника. Життєвий досвід свідчить, що вільний час, відірваний від роботи і проти - поставлений їй, не може бути повноцінно використаний для духовного й особистого розвитку людини.

Робота і відпочинок не повинні суперечити одне одному, а гармонійно поєднуватися. Взаємозалежність між змістом занять у вільний час і характером роботи не виключає, а передбачає своєрідність форм і способів заповнення вільного часу. Діяльність у вільний час пов'язана, насамперед зі специфікою роботи суспільства в цілому. Що стосується індивідуальної роботи, то вона не завжди відіграє вирішальну роль щодо вільного часу особистості. Зараз на особистість впливають інші обставини, зокрема, виховна робота держави, колективу, громадських організацій, неформальних об'єднань і т. ін. Тому й у людини, яка виконує нетворчу, малокваліфіковану роботу, може бути цікавий, змістовний відпочинок. Інша справа, що під творчою роботою ми звикли розуміти лише технічні елементи цієї роботи [10, с. 7]. А соціальний суб'єкт роботи, відносини у виробничому колективі не можуть бути нетворчими, тому особливо впливають на розвиток особистості працівника у вільний час.

Проте при наявності навіть однакової кількості вільного часу в двох людей одного віку й однієї професії усвідомлення ними цінності цього часу може бути зовсім різним. Людина може бути цілком задоволена своєю діяльністю у вільний час. З погляду суспільства, ця діяльність може бути оцінена як даремна витрата часу або навіть як шкідлива для індивіда. Інакше кажучи, усе залежить від того, хто є суб'єктом оцінки - індивід чи колектив, суспільство в цілому. Важливо також знати те, що критерієм такої оцінки - самопочуття людини або деякі більш об'єктивно значущі показники. Вільний час, безумовно, є цінністю для людини, оскільки це час його життя, його розвитку. Але головна цінність вільного часу полягає в тому, що людина може його вільно, на свій власний розсуд використовувати.

Класифікація видів діяльності у вільний час можлива насамперед на основі принципу залежності визначених типів використання вільного часу від матеріально-виробничої діяльності людей. Певному способу виробництва відповідає певний спосіб життя людей. Яким є їхній спосіб життя, таким є й спосіб використання вільного часу. Тому існують визначені історичні типи його

використання [13, с. 30]. У кожному епоху виникають нові способи проведення вільного часу. У ХХ ст. з'явилися засоби масової інформації, які сприяли зростанню культурно-освітньої і суспільно-політичної діяльності людей. Розвиток сучасних засобів пересування спричинив появу масового туризму. Нещодавні традиційні заняття зникли або зникають (читання в сімейному колі, сільські вечорниці та ін.). Відбувається переворот у способі життя суспільства, побуті й відпочинку людей. Розширюється матеріальна база для проведення вільного часу, створюється індустрія дозвілля.

Класифікуючи види діяльності у вільний час, слід розрізняти категорії населення, враховувати несхожість завдань робочого і вільного часу, значення видів такої діяльності для життя суспільства.

Існує чимало різних класифікацій, що включають від півтора десятка до сотні певних занять і способів проведення часу. Усього сфера вільного часу людей нараховує понад 500 видів діяльності [18, с. 49].

Як уже говорилося, під дозвіллям розуміємо сукупність занять, за допомогою яких відновлюються фізичні, розумові та психічні сили людини. Але час дозвілля - це й час розвитку особистості. До нього можна віднести:

1) індивідуальне споживання культури (читання книг, журналів, газет, прослуховування радіо, перегляд телепередач і т.п.);

2) публічно-видовищне споживання культури (відвідування театрів, кіно, концертів, музеїв, спортивних видовищ і т. ін.);

3) спілкування (із членами родини, родичами, сусідами, друзями тощо);

4) фізичні заняття (ранкова і вечірня гімнастика, водні процедури і т. ін.);

5) розваги й ігри, що знімають розумове і фізичне напруження, створюють добрий настрій;

6) пасивний відпочинок (прогулянки без певної мети, спокій, зміна напруженості урівноваженістю й ін.);

7) заняття, які можна вважати явищами антикультури (зловживання алкоголем, хуліганство, злочинність, наркоманія, азартні ігри, безцільне проведення часу - як розпущений спосіб відпочинку).

Щодо більш піднесеної діяльності, то до неї варто віднести заняття, які що найбільше сприяють розвитку сутнісних сил людини, його всебічному удосконаленню. їх можна згрупувати в такий спосіб:

- 1) навчання;
- 2) підвищення кваліфікації;
- 3) самоосвіта;
- 4) суспільно-політична діяльність;
- 5) участь у вихованні дітей;
- 6) творча діяльність і аматорські заняття;
- 7) спортивні заняття і туризм.

Така структура вільного часу включає основні його елементи. Ланкою, яка з'єднує всі інші елементи, є індивідуальний лейтмотив, через який здійснюється всебічний розвиток особистості, їм може виявитися і нерациональна діяльність, тоді самі собою прогресивні елементи можуть відігравати негативну роль. Заняття під час дозвілля і більш піднесеної діяльності - це послідовний, єдиний процес впливу на особистість. Однак у цій єдності проведеною є більш піднесена діяльність, оскільки вона спрямована насамперед на всебічний розвиток особистості. Тому важливим завданням соціального регулювання і саморегулювання вільного часу є встановлення оптимального співвідношення годин дозвілля і більш піднесеної діяльності.

РОЗДІЛ 2. ВІЛЬНИЙ ЧАС СТУДЕНТСТВА ЯК ВАЖЛИВИЙ КОМПОНЕНТ ЇХ ЗАГАЛЬНОЇ КУЛЬТУРИ

2.1. Вільна діяльність та вільний розвиток особистості в рамках студентського простору

Студентство і в минулому і сьогодні є досить динамічною та специфічною соціальною верствою населення, яка за своїми характеристиками досить сильно виділяється від усіх інших верств населення. В першу чергу своїми видами потреб, ідеологічним становленням та мобільністю впливу.

Студентство - це соціально-демографічна група, що характеризується визначеною чисельністю, статеву - віковою структурою, територіальним розподілом тощо; визначене суспільне становище, роль і статус; особлива фаза, стадія соціалізації («студентські роки»), через яку проходить значна частина молоді й яка характеризується визначеними соціально-психологічними особливостями. Воно є не тільки джерелом поповнення кваліфікованих кадрів, але й саме складає досить численну та важливу соціальну групу.

Треба планувати ряд заходів, спрямованих на вивчення факторів, що впливають на культуру вільного часу студентів, його раціональний розподіл і необхідність істотного поліпшення структури вільного часу, що в свою чергу, впливає на вдосконалення навчально-виховного процесу в цілому.

Культура вільного часу студентів – це важливий компонент їх загальної культури, це спосіб опанування творчим потенціалом вільного часу, це міра реалізації соціокультурного потенціалу особистості, міра набутих умінь та навичок саморегулювання вільного часу, міра підготовленості студента до участі та організації соціально-значущих видів діяльності. Формування культури вільного часу є складовою частиною процесу формування загальної культури майбутніх спеціалістів і одночасно обумовлюється нею [4, с. 35].

Відповідно до вибору занять, їх спрямованості на розвиток особистості, регулярності та оптимальності їх співвідношень, в нашому дослідженні ми розглядаємо основні типи використання вільного часу (раціонально-діяльний, раціонально-споживацький, пасивно-споглядальний і нераціональний) та їх поширеність в студентському середовищі. В роботі виявлено значну кількість студентів, яким притаманні пасивно-споглядальний та нераціональний типи використання вільного часу, що свідчить про недостатній рівень реалізації його педагогічного потенціалу з причин як об'єктивного так і суб'єктивного характеру. Основні суперечності доводять, що їх можна вирішити шляхом більш ефективного використання можливостей соціально-культурного середовища і, зокрема, збільшенням уваги до формування культури вільного часу студентів.

Суттєва умова забезпечення змістовного використання вільного часу – матеріальна база. Важливою передумовою вільного вибору в сфері відпочинку була і залишається «матеріальна свобода» як у суспільному, так і в особистому споживанні [19, с. 38]. Особиста свобода може бути деформована матеріальними обмеженнями. Хронічна нестача коштів у людини з розвинутими культурними потребами може призвести і дуже часто призводить до ототожнювання особистої свободи тільки з матеріальним добробутом. Зрозуміло, зростання таких можливостей розширює вибір, збільшує свободу, але разом з тим здатне обмежувати коло інтересів. Загальна тенденція така: розширення матеріальних можливостей збільшує цінність вільного часу та варіанти його використання.

Виявлення особистої свободи – можливість вільно розпоряджатися своїм відпочинком, що по суті є свободою вибору варіанту дії. Важлива не тільки більша чи менша кількість видів діяльності, а й можливість вибрати одну з них без будь-якого примусу, тиску ззовні. Має значення і сама можливість розпоряджатися часом і матеріальними ресурсами (достатній обсяг вільного часу, наявність закладів культури і спорту, вартісна відповідність дозвільних послуг матеріальним можливостям людини), вибіркова активність самого суб'єкта (що саме він обирає, бажає він взагалі що-небудь вибрати або пасивно

сприймає будь-який запропонований йому варіант діяльності чи бездіяльності). Свідомий вибір потребує чималого розумового і фізичного напруження. Крім того, здійснивши певний вибір, людина повинна підкоритися деяким «правилам гри», регламентації, обмеженням. Вільна діяльність у дозвіллі – не тільки здійснення якихось позитивних прагнень, але й уміння, здатність від чогось відмовитися, у чомусь себе обмежити [15, с. 27]. У функціональному просторі вільного часу та його раціональному використанні дослідниками визначені інститути і фактори, його регулювання. До них належать: матеріальні (мережа закладів дозвілля – стадіони, кінотеатри, театри, концертні зали, а також доходи населення), організаційні (мережа закладів, покликаних обслуговувати дозвілля, методи роботи) та особисті (рівень освіти і культури, навички, ціннісні орієнтації, установки і т. ін.). Єдність цих факторів і складає систему контролю та регулювання вільного часу.

Ключовим для становлення вільного часу, як вільної діяльності, є перетворення зовнішнього впливу на внутрішню переконаність самої людини. Це ніщо інше, як самокерування і саморегулювання. Інтереси суспільства і особистості не завжди співпадають у цьому напрямку. Якщо спостерігається їх збіг – можливе максимальне його саморегулювання і забезпечення умов для цього. Якщо спрямованість інтересів суспільства і особистості різні – виникає суперечність, конфлікт з суспільством, «заорганізованість» дозвілля, маніпулювання свідомістю або відсутність будь-яких стримуючих факторів, що в кінцевому рахунку має свій прояв у девіантній і делінквентній поведінці.

У культурному розвитку особистості має значення перш за все та частина вільного часу, яка йде на розкриття її творчих потенцій. Роль вільного часу залежить і від характеру його використання для духовного і фізичного розвитку, а саме від змісту діяльності та ставлення до неї людини.

Соціально-культурна концепція вільного часу в розумінні його сутності трактує його вже як осмислений компонент змістовної та високоефективної зайнятості для всебічного та творчого розвитку особистості, пов'язуючи цей

процес з певним рівнем культури, проведення вільного часу як інтегративної культурної діяльності. Оволодіння цією культурою починає входити складовим елементом в соціальне виховання особистості [17, с.130-133].

Вільний час можна визначити як ту частину соціального часу, в тому числі і позаробочого часу, яка вивільнена від невідкладних справ і є «часом свободи», простором вільної діяльності і вільного розвитку особистості. Сутність вільного часу полягає у вільній діяльності, яка означає, насамперед, наявність часового простору, вільного від необхідних, невідкладних справ, свідоме прагнення людини опанувати цей час, самостійно (з певною мірою розумності) вибрати варіант ймовірної дії, вміння досягати поставленої мети і, безумовно, саму дію, що є об'єктивним змістом діяльності.

Культура вільного часу передбачає:

- розвиненість його структури, яка визначається кількістю елементів і домінуючою роллю тих з них, які мають найбільш розвинений характер;
- оптимальне співвідношення елементів його структури;
- певну міру поєднання рекреаційної і розвиваючої функцій вільного часу, активних і пасивних форм споживання духовних цінностей, спілкування й творчої діяльності;
- певну послідовність і тривалість видів діяльності, їх періодичність, частоту, ритм, насиченість, інтенсивність певного проміжку часу людської діяльності;
- вміння економити час, вивільняти його від нераціональних затрат і досягати оптимального обсягу вільного часу; наявність «надлишкового» вільного часу, так само як і його недостатність може негативно відбитися на його структурі й змісті.

Культура його використання – це перш за все внутрішня культура людини, яка передбачає наявність у неї певних особистісних якостей, які дозволяють змістовно і з користю проводити вільний час. Розумові здібності, характер, організованість, потреба, інтерес, уміння, смаки, життєва мета,

бажання – все це складає особистісний, індивідуально – суб’єктивний аспект культури дозвілля. Існує пряма залежність між духовним багатством людини та змістом і формами використання часу. Але є і зворотній зв’язок. Культурним може бути тільки змістовно наповнений, ефективний за своїм впливом на особистість вільний час. Культуру дозвілля характеризують також ті заняття, яким віддається перевага у вільний час. Мова йде про ті види дозвіллевої діяльності, які сприяють формуванню та розвитку особистості. Особливо цінні ті заняття, в яких молода людина особисто бере участь. Багато залежить від того, які форми відпочинку, розваг, послуг будуть запропоновані працівниками дозвіллевої сфери у вільний час особистості. Разом з тим культура проведення вільного часу є результатом старання самої особистості, її бажанням перетворити дозвілля в засіб, придбати не тільки нові враження, але й знання, уміння, здібності. Знання та навички, які набувають студенти у вільний час, реалізуються у навчальній, науковій та громадській діяльності закладу, в якому вони навчаються [6].

Сьогодні соціальний обов’язок молодій людині виявляється в її здатності до творчого засвоєння цінностей культури, до постійного культурного самовдосконалення, до свідомого переборювання внутрішньої душевної інерції. Адже справжня культура набувається тільки за умови власної активності, прагнень постійно вбирати джерела духовного життя [17, с.130-133].

Складний історичний період, який переживає Україна, робить необхідним нове осмислення соціально-культурних процесів, характерних для світової та вітчизняної практик. Процеси докорінних соціально-економічних перетворень, демократизації всіх сфер життя суспільства, кардинальної перебудови суспільної свідомості, змін системи моральних цінностей зробили необхідним «нове бачення» парадигми, що формується, яка передбачає пріоритет духовного над матеріальним, повернення до вічних цінностей, самореалізації творчих потенцій особистості.

Найбільшою цінністю є набуття студентом простору для самореалізації, соціальним полем якої виступає вільний час, час дозвілля. Однак, як уже зазначалося, сам по собі вільний час є лише умовою розвитку особистості. Для того, щоб він став дієвим прискорювачем суспільного прогресу, необхідно формувати у всіх членів суспільства відповідний рівень культури його використання, що відповідає завданням як сучасної, так і майбутній цивілізації.

Необхідно констатувати, що перехід до ринку ще більше ускладнив соціальне напруження у суспільстві, особливо у молодіжному середовищі.

З одного боку, відбувається швидкий процес соціальної матеріальної диференціації молоді, який супроводжується появою більшої кількості молодих мільйонерів із середовища підприємців брокерів та збільшенням кількості жебраків і безробітних студентів. З іншого боку, відбувається процес формування все нових молодіжних субкультур, що відображають соціальний статус різних соціальних груп молоді, який супроводжується ускладненням їх дозвіллевих інтересів і потреб.

Необхідно зауважити, що в країнах з класичною соціально-ринковою економічною моделлю високий рівень розвитку соціокультурного середовища може задовольнити практично всі, навіть найбільш вишукані дозвіллеві інтереси й потреби різних соціальних (у тому числі маргінальних) груп у соціально прийнятних формах, будучи, у свою чергу, дуже потужним стабілізуючим чинником в аспекті використання творчої енергії студентів.

Проблема ролі засобів масової комунікації у формуванні культури особистості стала особливо актуальною в Україні з появою значної кількості альтернативних джерел культурної інформації, що не завжди мають позитивний культурний потенціал. Звідси випливає, що найважливішою в наш час методологічною соціокультурною проблемою дослідження рівнів культури дозвілля є, з одного боку, аналіз усієї існуючої інфраструктури дозвілля, а з іншого боку, - вивчення місця та ролі нових засобів масової комунікації.

Так, в останні десятиліття посилюється тенденція до одомашнення рекреаційно - дозвілєвої діяльності. І філософи, і соціологи, які вивчають студентський уклад, побут, спосіб і стиль життя, відзначають перерозподіл функцій соціальних інститутів та установ культури і [17].

Перерозподіл стосується часових витрат, інтересів, енергії, мотивації і витрачених коштів всередині і поза домом. Чим же зумовлені ці зміни? Інтенсивна нуклеаризація студентів і проблеми самообслуговування, що виникли без кооперації », скорочують час на відвідування театрів, парків, музеїв, клубів. У першу чергу задовольняються потреби, пов'язані із сімейним побутом та вихованням дітей.

Зріс час «спілкування» з телебаченням. Воно не вимагає спеціальної підготовки, інтелектуальної ініціативи й має властивість «заворожування». Спрацьовує механізм впливу парадоксальної соціально-психологічної установки: «не подобається, але дивлюся із вдовolenням». У соціології з'явився термін «фонового» перегляду [25, с. 147] (телебачення, слухання радіо, поєднаного з роботою на кухні, домашньою трапезою або іншими побутовими справами).

Крім того, цей час збільшується і за рахунок перегляду відеофільмів (не будемо розглядати їх зміст, адже він повністю визначається смаками та ціннісними орієнтирами суб'єктів, престижем, коли вважається непристойним говорити про те, чого не бачив, не чув, не читав).

Шириться коло аматорських захоплень (колекціонування, заняття прикладною творчістю тощо), тобто житлове середовище стає полем творчої діяльності для одних, тужливого неробства для інших, прихистком для третіх.

Можна констатувати фундаментальні зміни самого механізму взаємодії людини з культурою. Змінився складений століттями принцип вибіркового ставлення до мистецтва. Квартира стає центром господарської діяльності. Це багатопрофільний склад, заготівельний цех, творча майстерня, офіс фірми, міні-спортмайданчик, де поєднується праця, дозвілля і відпочинок.

Інтереси людей змінилися в бік споживчих. Мода і набір благ, що постійно змінюються, спонукають безперервно їх дотримуватись. Скоротилася регулярність і тіснота спілкування за інтересами в культурних центрах, багато в чому втрачені навички самоорганізації та самоуправління, вони поступаються за масштабністю стихійним дозвілєвим спільнотам (масовим аудиторіям поп-зірок і фанатів спортивних команд).

Але разом з тим поширюється рух самодіяльних ініціатив, що збагачують зміст культурної активності, яка виходить за професійні та галузеві межі. На найнижчому рівні – це садово-городні кооперативи. Вивчення мотивів діяльності їх власників показує реалізацію потреби в активному (енерговитратному) відпочинку, відчутті радості від фізичного напруження, поєднаного з безпосереднім спілкуванням з природою, а також суто споживчі аспекти – поповнення бюджету за рахунок урожаю.

З поширенням персональних комп'ютерів, що мають вихід в Інтернет, збільшується кількість працюючих «надомників». До вчених, працівників культури і мистецтва, літераторів, викладачів, які здійснюють частину професійних функцій удома, долучаються студенти, працівники фірм [24, с. 45].

Основною функцією студентського способу життя в наш нестабільний і неспокійний час стає функція не лише психологічного захисту, спокою та затишку, але й фізичного.

Тенденції одомашнення культурної діяльності змінюють характер комунікації між виробником і споживачем цінностей культури. Технології особистісно-культурної діяльності оновлюються швидше за публічні і менше потребують посередників.

Підвищується роль другого житла родини: дача, будинок у селі присадибна ділянка; житло батьків сприймається як другий дім [1].

Це породжує додаткові функції не тільки відпочинку, а й самоосвіти, творчості, здобуття нових навичок. Обробіток ділянки по суті спонукає студентів опанувати агрономічні знання, а «пересувний» будинок (машина) розширює

можливості подорожей. А все це разом узяте сприяє розвитку здібностей і самовираження студентів.

У цьому плані важливою є роль ЗМІ у вмілому і тонкому управлінні такою діяльністю та підвищенні інтелектуального рівня студентів, розширенню їх інтересів.

Взагалі А. Барвінський виділяє чотири типи діяльності на дозвіллі в сучасному українському студентстві:

- 1) характеризується участю в сучасних формах культурного дозвілля та орієнтацією на розширення цієї участі;
- 2) характеризується участю в сучасних формах культурного дозвілля та відсутністю орієнтацій на її розширення;
- 3) характеризується неучастю в сучасних формах культурного дозвілля і вираженою орієнтацією на таку участь;
- 4) характеризується неучастю в сучасних формах культурного дозвілля і відсутністю орієнтацій на участь в них [6].

Перший тип об'єднує студентів, які не тільки беруть участь у сучасних формах культурної діяльності на дозвіллі, а й готові надалі її розширювати. Це тип активного культурного дозвілля. За умов створення відповідних об'єктивних матеріальних умов (необхідної і доступної культурної інфраструктури, наявності достатнього обсягу вільного часу, грошей і т.д.) цей тип діяльності на дозвіллі у перспективі буде сприяти соціальному розвитку особистості.

Другий тип, незважаючи на відносно високі показники залучення до сучасних форм культури, відкриває одну з актуальних проблем. По-перше, серед представників цього типу відсутні орієнтації на подальший культурний розвиток, що свідчить або про незадоволеність формами культурного проведення дозвілля, або ж, навпаки, про повне задоволення від своєї участі в цих формах і відповідно, відсутність потреби в духовному розвитку. По-друге, цей тип, для якого культурні заняття на дозвіллі поєднуються з низькими культурними орієнтаціями, є характерним для так званої ритуальної поведінки в

галузі культури, коли важливі форми діяльності не заповнені відповідним змістом - «це престижно», «так модно» і т.д. «Ритуальна участь» у культурній діяльності не реалізує головну функцію культурного дозвілля - розвиток особистості. Представники другого типу, як правило, беруть участь у культурній діяльності з тих чи інших випадкових причин, але щоразу без внутрішнього спонукання.

Третій тип - неучасть у сучасних формах культурного проведення вільного часу, з одного боку, та високий рівень орієнтації на участь у них - з другого, свідчить про іншу соціальну проблему. Вона тісно переплітається з рівнем благоустрою побуту, обсягом домашньої роботи і є характерною для тієї частини населення, яка витрачає позаробочий час на індивідуальну трудову діяльність або ж на різноманітні заняття, які є необхідними в побуті, - купівлю продовольчих товарів, приготування їжі, догляд за житлом, одягом, взуттям; відвідування закладів побутового обслуговування, догляд за дітьми, робота в підсобному господарстві.

Четвертий тип вказує як на реальну, так і потенційну виключність певної частини громадян із сучасної культури, що становить більш складну проблему. Тут можна тільки припустити, що в кращому випадку ця діяльність на дозвіллі проходить у рамках традиційної народної культури (доіндустріальної, селянської), яка неодмінно суперечить основним заняттям студентів, які проживають у містах та населених пунктах із розвинутою культурною інфраструктурою. У цьому випадку можливим є варіант, коли в рамках такого типу діяльності на дозвіллі «порожнє» проведення часу переплітається з нерозвинутими культурними потребами. У гірших випадках четвертий тип діяльності на дозвіллі має антигуманний, антисуспільний характер (пияцтво, азартні ігри, правопорушення, аморальна поведінка). Подолання цього типу діяльності на дозвіллі є одним із найактуальніших завдань соціальної політики.

Розглянутий варіант класифікації та типології діяльності на дозвіллі є одним із багатьох можливих методів узагальнення й аналізу соціологічної інформації відносно досліджень буденної соціальної діяльності у вільний час.

2.2. Емпіричне дослідження особливостей вільного часу студентської молоді (на прикладі МДПУ імені Богдана Хмельницького)

Так, в ході обробки соціологічної інформації, більшість опитаних (61,0%) зазначили, що для них вільний час - це час, який вони не витрачають на навчання (роботу). Так вважають здебільшого студенти філологічного факультету (72,0%), природничо-географічного (70,0%) та ННІСМПО (60,0%). Для 27,0% студентів вільний час – це час, який вони не витрачають на домашні справи. На що вказала половина студентів (50,0%) хіміко-біологічного факультету та 40,0% студентів факультету інформатики, математики та економіки.

Також 12,0% опитаних дотримуються думки, що вільний час - це час, який вони не витрачають на підготовку до навчання. На цей варіант відповіді вказала майже третина (28,0%) студентів ННІСМПО.

Таблиця 1

Що Ви розумієте під «вільним часом» %	
Час, який Ви не витрачаєте на навчання (роботу)	61,0%
Час, який Ви не витрачаєте на домашні справи	27,0%
Час, який Ви не витрачаєте на підготовку до навчання	12,0%

А на питання «Скільки у Вас вільного часу на день ?» 42,0% студентів відповіли, що мають на день від 3 до 5 годин вільного часу. На це вказують

студенти першого курсу(52,2%), та другого курсу (47,8%) факультету ІМЕ та студенти хіміко-біологічного факультету (70,0%). Менше 3 годин вільного часу в день мають 7% опитаних, 5-7 годин – 20%, більше 7 годин – 31%.

Таблиця 2

Скільки у Вас вільного часу на день?%	
Менше 3 годин	7,0%
3-5 годин	42,0%
5-7 годин	20,0%
Більше 7 годин	31,0%

Найчастіше, свій вільний час, студенти проводять зі своїми друзями (63,0%), та з батьками (43,0%). 35,0% опитаних вказали, що проводять свій вільний час з коханою людиною, 8,0% з родичами. І лише 2,0% опитаних, зазначили що можуть присвятити свій вільний час самопідготовці.

За результатами соціологічного дослідження студенти віддають перевагу проводити вільний час у товаристві друзів, батьків або комп'ютеру. Можна зазначити що більшість часу студенти проводять не з користю для себе, через те, що проводять багато часу перед моніторами.

Таблиця 3

З ким Ви звичайно проводите вільний час ?%	
з друзями	63,0%
з батьками	43,0%
з другом (подругою)	35,0%
з родичами	8,0%
Один (одна)	38,0%
готуюсь до занять	2,0%

А на питання «Чим саме Ви займаєтесь у вільний час та як регулярно ?»

Студенти відповіли, що віддають перевагу комп'ютерним іграм, соціальній мережі - 81,0%, а 69,0% - просто відпочинок (полежати, нічого не роблячи), 59,0% - перегляд телевізійних передач.

Можна зазначити що більшість часу студенти проводять не з користю для себе, а віддають перевагу пасивному відпочинку, спілкуючись в соціальних мережах, граючи в комп'ютерні ігри чи просто переглядаючи телепередачі.

Таблиця 4

Чим саме Ви займаєтесь у вільний час та як регулярно ? %		
Самоосвіта та самопідготовка	1 Майже ніколи	8,0%
	2 Декілька разів на рік	8,0%
	3 Декілька разів на місяць	11,0%
	4 Декілька разів на тиждень	30,0%
	5 Щоденно	43,0%
Спорт, спортивні ігри	1 Майже ніколи	10,0%
	2 Декілька разів на рік	6,0%
	3 Декілька разів на місяць	20,0%
	4 Декілька разів на тиждень	51,0%
	5 Щоденно	13,0%
Фізкультурно-оздоровчі заняття	1 Майже ніколи	11,0%
	2 Декілька разів на рік	,0%
	3 Декілька разів на місяць	37,0%
	4 Декілька разів на тиждень	30,0%
	5 Щоденно	22,0%
Прогулянки по місту	1 Майже ніколи	6,0%

	2 Декілька разів на рік	6,0%
	3 Декілька разів на місяць	26,0%
	4 Декілька разів на тиждень	29,0%
	5 Щоденно	33,0%
Просто відпочинок (полежати, посидіти нічого не роблячи)	1 Майже ніколи	,0%
	2 Декілька разів на рік	8,0%
	3 Декілька разів на місяць	1,0%
	4 Декілька разів на тиждень	22,0%
	5 Щоденно	69,0%
Зустріч з друзями, коханою людиною	1 Майже ніколи	1,0%
	2 Декілька разів на рік	12,0%
	3 Декілька разів на місяць	10,0%
	4 Декілька разів на тиждень	35,0%
	5 Щоденно	42,0%
Відвідування нічних клубів, дискотек, кафе, барів	1 Майже ніколи	45,0%
	2 Декілька разів на рік	12,0%
	3 Декілька разів на місяць	36,0%
	4 Декілька разів на тиждень	7,0%
	5 Щоденно	,0%

Гра в шахи, шашки, карти, більярд, боулінг	1 Майже ніколи	47,0%
	2 Декілька разів на рік	16,0%
	3 Декілька разів на місяць	26,0%
	4 Декілька разів на тиждень	11,0%
	5 Щоденно	,0%
Читання художньої літератури	1 Майже ніколи	24,0%
	2 Декілька разів на рік	8,0%
	3 Декілька разів на місяць	30,0%
	4 Декілька разів на тиждень	18,0%
	5 Щоденно	20,0%
Читання газет, часописів	1 Майже ніколи	11,0%
	2 Декілька разів на рік	17,0%
	3 Декілька разів на місяць	26,0%
	4 Декілька разів на тиждень	31,0%
	5 Щоденно	15,0%
Перегляд телевізійних передач	1 Майже ніколи	12,0%
	2 Декілька разів на рік	1,0%
	3 Декілька разів на місяць	12,0%
	4 Декілька разів на тиждень	59,0%
	5 Щоденно	16,0%
Комп'ютерні	1 Майже ніколи	,0%

ігри, соціальні мережі		
	2 Декілька разів на рік	2,0%
	3 Декілька разів на місяць	,0%
	4 Декілька разів на тиждень	17,0%
	5 Щоденно	81,0%
Відвідування кінотеатрів, театрів, концертів	1 Майже ніколи	21,0%
	2 Декілька разів на рік	52,0%
	3 Декілька разів на місяць	13,0%
	4 Декілька разів на тиждень	12,0%
	5 Щоденно	2,0%
Відвідування художніх виставок, музеїв	1 Майже ніколи	51,0%
	2 Декілька разів на рік	35,0%
	3 Декілька разів на місяць	14,0%
	4 Декілька разів на тиждень	,0%
	5 Щоденно	,0%
Відвідування церкви, виконання релігійних обрядів	1 Майже ніколи	53,0%
	2 Декілька разів на рік	34,0%
	3 Декілька разів на місяць	12,0%
	4 Декілька разів на тиждень	1,0%

	5 Щоденно	,0%
Участь у художній самодіяльності	1 Майже ніколи	26,0%
	2 Декілька разів на рік	36,0%
	3 Декілька разів на місяць	26,0%
	4 Декілька разів на тиждень	12,0%
	5 Щоденно	,0%
Художня творчість: гра на музичних інструментах, малювання тощо	1 Майже ніколи	40,0%
	2 Декілька разів на рік	20,0%
	3 Декілька разів на місяць	33,0%
	4 Декілька разів на тиждень	6,0%
	5 Щоденно	1,0%
Технічна творчість: конструювання, моделювання тощо	1 Майже ніколи	37,0%
	2 Декілька разів на рік	8,0%
	3 Декілька разів на місяць	43,0%
	4 Декілька разів на тиждень	12,0%
	5 Щоденно	,0%
Аматорські заняття:	1 Майже ніколи	39,4%

колекціонування, фотографія тощо		
	2 Декілька разів на рік	4,3%
	3 Декілька разів на місяць	13,8%
	4 Декілька разів на тиждень	29,8%
	5 Щоденно	12,8%
Участь у молодіжних групах, об'єднаннях	1 Майже ніколи	55,3%
	2 Декілька разів на рік	21,3%
	3 Декілька разів на місяць	4,3%
	4 Декілька разів на тиждень	,0%
	5 Щоденно	19,1%

На наступне запитання «Якими видами занять у вільний час Ви б хотіли займатись?» студенти відповіли таким чином: гра на гітарі, баскетбол, вільна боротьба, секс, спати, спілкування з друзями, художня творчість – 6,0%, баскетбол, шахи – 4,0%, плавання – 2,0%, відпочинок, грати з друзями по місту – 1,0%.

Таким чином, студенти у вільний час хотіли б займатись грою на гітарі, баскетболом, вільною боротьбою, спілкуванням з друзями та художньою творчістю.

Таблиця 5

Якими видами занять у вільний час Ви б хотіли займатись ?%	
гра на гітарі	6,0%
баскетбол	6,0%
вільна боротьба	6,0%

секс	6,0%
спати	6,0%
спілкування з друзями	6,0%
художня творчість	6,0%
плавання	2,0%
відпочинок	1,0%
грати з друзями по місту	1,0%
шахи	4,0%

А на запитання «Чи відвідуєте Ви які не будь гуртки або секції?» відповіли таким чином: так – 35,4%, іноді – 11,1%, ні – 53,5%.

Таким чином можна сказати що більшість студентів не відвідує гуртків або секцій.

Таблиця 6

Чи відвідуєте Ви які не будь гуртки або секції ? %	
Так	35,4%
Іноді	11,1%
Ні	53,5%

А на запитання «Якщо Так, то які саме?» 82,6% відповіли, що вони відвідують спортивні секції, 17,4% - танцювальні

Такий результат свідчить про те, що студенти віддають перевагу спортивним гурткам або секціям.

Таблиця 7

Якщо Так, то які ? %	
Спортивні	82,6%
Танцювальні	17,4%

Серед причин, з яких студенти не відвідують секції 47% називають, що не мають такого бажання 21,1% - не дозволяють батьки, 14% - не вистачає грошей, 7% - не дозволяє здоров'я. Таким чином, гіпотеза про те, що студенти, не відвідують гуртки та секції через матеріальний чинник підтвердилася частково.

Таблиця 8

Якщо Ні то з якої причини ?%	
Немає бажання	47,4%
Не дозволяє здоров'я	7,0%
Не дозволяють батьки	21,1%
Не вистачає грошей	14,0%

Наступне запитання «Чи берете Ви участь в культурно–масових заходах ВНЗ?» частина студентів відповіли 37,0% відповіли, що вони тільки відвідують заходи ВНЗ, 20,0% - не цікаво відвідувати заходи ВНЗ, 18% - ніколи не відвідують і беруть участь в їх підготовці і лише 6% опитаних зазначили, що вони постійно залучені до таких заходів. Можна зазначити, що більшість студентів тільки відвідує культурно – масові заходи ВНЗ, а деяких студентів не цікавлять заходи ВНЗ.

Таблиця 9

Чи берете Ви участь в культурно – масових заходах ВНЗ ? %	
Не цікаво	20,0%
Не маю часу	19,0%
Тільки відвідую	37,0%
Інколи	18,0%
Постійно	6,0%

На поставлене запитання «Якою мірою Ви задоволені своїм життям загалом ?» 36,0% опитаних відповіли, що вони скоріше задоволені, цілком

задоволені – 24,0%, не змогли визначитися – 26% і лише 14% вказали на те, що вони не задоволені своїм життям.

За нашим дослідженням більшість студентів задоволенні своїм життям

Таблиця 10

Якою мірою Ви задоволенні своїм життям загалом ? %

Скоріше не задоволений	14,0%
Важко сказати	26,0%
Скоріше задоволений	36,0%
Цілком задоволений	24,0%

Двомірний розподіл відповідей на питання «Скільки у вас вільного часу» показав, що більше половини опитаних на факультеті ННІСМПО – мають понад 7 годин вільного часу, тоді як на інших факультетах цей показник складає в середньому 5 годин.

Таблиця 11

Скільки у вас вільного часу? %						
		Факультет				
		Приро дничо- географічн ий	I МЕ	Філоло гічний	Хімік о- біологічн ий	ННІС МПО
Менше 3 годин	10,0%	5 ,0%	8,0%	20,0 %		
3-5 годин	25,0%	7 5,0%	44,0%	70,0 %	16,0%	
5-7 годин	35,0%		24,0%		28,0%	
Більше 7 годин	30,0%	2 0,0%	24,0%	10,0 %	56,0%	

Двовірний розподіл стосовно курсу навчання на питання кількості вільного часу показав, що у студентів 3-го курсу його більше всього (40,7%). Найменший показник (4,3%) зазначили студенти другого курсу, це, в свою чергу можна пояснити появою додаткового навантаження у навчальній програмі: написання курсової тощо.

Таблиця 12

Скільки у вас вільного часу? %					
		Курс			
		1	2	3	4
	Менше 3 годин	17,4%	4,3%	7,4%	
	3-5 годин	52,2%	47,8%	37,0%	33,3%
	5-7 годин	4,3%	13,0%	14,8%	44,4%
	Більше 7 годин	26,1%	34,8%	40,7%	22,2%

Найбільший відсоток відвідувань культурно масових заходів на факультеті ННІСПМО (24%), це обумовлено специфікою спеціальностей на цьому факультеті. Студенти музичних спеціальностей завжди задіяні у будь-яких заходах, а також саме на цьому факультеті найбільша кількість волонтерів.

Таблиця 13

Чи берете Ви участь в культурно – масових заходах ВНЗ? %						
		Факультет				
		Природничо-географічний	ІМЕ	Філологічний	Хіміко-біологічний	ННІСПМО
	Не цікаво	25,0%	30,0%	24,0%	50,0%	12,0%

	Не маю часу	50,0%	10,0 %	32,0%		4,0 %
	Тіль ки відвідую	5,0%	20,0 %		20,0 %	48, 0%
	Інко ли	20,0%	25,0 %	28,0%	30,0 %	12, 0%
	Пост ійно		15,0 %	16,0%		24, 0%

ВИСНОВКИ

Розвиток когнітивної сфери студентів у вищій школі — це не лише практично значима проблема, пов'язана з підвищення ефективності професійної підготовки студентів. Перш за все це проблема розуміння природи здатності людини до навчання. І цей її широкий науковий теоретичний зміст робить проблему актуальною в умовах сучасної культури. Вона актуальна для розв'язання запитань про те, як протистояти наростаючому відчуженню людини від лавини знань, що постійно ускладнюються, як попередити відставання темпів індивідуальної соціалізації і навчання на фоні прискорення росту наукових і технічних знань. Безпосередньо для психології ця проблема допомагає розв'язати одну з центральних теоретичних проблем — взаємозв'язку навчання і розвитку людини.

Від організації самостійної роботи студентів залежить результат засвоєння знань, умінь та навичок студента, рівень самостійності. Дії викладача спрямовують студентів до організації і раціонального, ефективного здійснення активної, самостійної, свідомої і результативної пізнавальної діяльності, цьому сприяє правильно обраний вид управління. Під час організації самостійної роботи студентів на прикладі предмету «Педагогіка» необхідна зміна ролі студента в навчальному процесі, перетворення його на активний, діяльний суб'єкт, а також перехід до демократичного стилю управління навчальним процесом, де сама особистість викладача виступає стимулом до формування інтересу до знань у студента. Визначено особливості організації самостійної роботи студентів на прикладі дисципліни «Педагогіка» із застосуванням двох факторів. Об'єктивний фактор зумовлено наявністю великої кількості педагогічної інформації, що має тенденцію до змінювання. Суб'єктивний фактор пов'язаний з дією об'єктивного та вимагає організації самостійної роботи як в аудиторії, так і в позааудиторний час, різноманітності в формах проведення

занять з використанням активних методів навчання, а також постійного контакту викладача з практичними працівниками для реалізації принципу зв'язку навчання з практикою.

Дослідивши проблему психологічних особливостей організації виховних заходів у вищій школі, перед нами постала така проблема як зниження інтересу молоді до художньої літератури, класичної музики, театру, живопису, інших витворів високого мистецтва, невміння організувати активне і змістовне дозвілля. За роки навчання студенти майже не знайомляться з історичними і архітектурними пам'ятниками міст, де навчаються. Музеї, картинні галереї, концертні зали і театри стали фінансово недоступними для більшості студентів.

Створити належні умови для розвитку та задоволення культурних потреб студентів – надзвичайно важливе завдання адміністрації ВНЗ і органів самоврядування.

Студентське самоврядування – це діяльність, за допомогою якої максимально виявляються і реалізуються творчі здібності студентів, формуються моральні якості, ініціатива, підвищується відповідальність кожного за результати своєї праці.

Дослідивши проблему, ми дійшли висновків, що сучасний етап розвитку суспільства потребує особливої уваги до формування духовної сфери випускника вищої школи. Сьогодні як ніколи вимагається створення умов для прояву вільної, творчої і моральної особистості, яка володіє інтелігентністю у повному об'ємі її класичних якостей. Становлення такої особистості можливе тільки при збереженні і відродженні духовно-історичних цінностей своєї країни, пріоритетного розвитку культури, науки і освіти як необхідних джерел прогресу суспільства з гарантованим майбутнім.

Процес трансформації дозвільної діяльності сучасного студентства, незважаючи на наявні позитивні тенденції (зростання можливостей самореалізації, свобода вибору і різноманіття форм дозвільної активності), в цілому характеризується втратою пріоритетів творчості та духовного розвитку

та зміщенням акцентів на розваги і беззмістовне проведення часу . В даний час у сфері дозвілля втрачені позиції традиційних моральних і культурних цінностей , переважають пасивність і споживацтво .

Дозвільна діяльність студентської молоді визначається рядом факторів , серед яких слід виділити умови життя , стан здоров'я , а також діяльність мережі культурно- дозвіллевих закладів . Крім того , відбуваються у сфері дозвілля молоді зміни обумовлюються об'єктивним фактором - зміною загальної соціокультурної ситуації. Але , крім цього , культура проведення вільного часу детермінується і таким суб'єктивним фактором , як прагнення самої особистості направити свій вільний час в те чи інше русло з метою досягнення заздалегідь поставлених перед собою , позначених цілей .

Дозвільна діяльність займає аж ніяк не відокремлену позицію в системі інших сфер життя сучасного студентства. Більш того , в даний час дозвілля надає детермінує, на спосіб життя і ціннісні орієнтації студентської молоді.

Оскільки до числа найбільш поширених форм дозвільної активності студентської молоді належить відвідування спортивних та оздоровчих центрів , доцільно дослідити та проаналізувати ступінь і характер впливу активності подібного роду на процес інтеграції студентів, чия дозвіллева діяльність пов'язана зі спортом , в різні сфери суспільного життя. Дана тематика може бути вивчена надалі.

В результаті проведеного дослідження гіпотези з приводу того , що рівень саморозвитку у студентів на пряму залежить від активної участі в роботі органів студентського самоврядування, рівень вторинної соціалізації студента залежить від знань фахових дисциплін підтвердилися.

За результатами соціологічного дослідження студенти віддають перевагу проводити вільний час у товаристві друзів, родичів або заняттями за комп'ютером. Вільний час виступає як індикатор рівня суспільного і особистого життя. На утримання вільного часу людини впливає ряд факторів, зокрема, його вік, інтереси, нахили, ціннісні орієнтації, рівень духовної культури, характер

трудової діяльності, матеріальні можливості, місце проживання (мегаполіс, провінція чи сільська місцевість). Часто єдиним виходом з ситуації, що складається стають «гулянки і посиденьки», які сприяють лише інтелектуальної і моральної деградації підростаючого покоління. Поступово такого роду розваги повністю захоплюють життя людини: втрачається інтерес до основного заняття - роботи чи навчання, саморозвитку. Ми можемо сказати, вже почала формуватися позиція пасивності, яка була закладена ще в шкільні роки. Ця проблема полягає в тому, що в університет потрапляють студенти з вже закладеної установкою на пасивність і бездіяльність, люди, які просто прийшли до ВНЗ «відсидіти» 5 років. Ні про яку активності в навчанні і тим більше поза навчанням мови йти не може.

РЕЦЕНЗІЯ

на дипломну роботу на тему:

«Вільний час студентства як важливий компонент їх загальної культури»

Студент: Крачун Максим Вікторович

Науковий керівник: к. ф. н., доцент Букреєва І.В.

Обрана тема є надзвичайно актуальною, особливо в умовах воєнного стану в Україні, коли питання формування, підтримки та розвитку особистості молоді набуває особливого значення. Автор роботи влучно акцентує увагу на ролі вільного часу не лише як соціального феномена, а як інструмента самореалізації, самоактуалізації та психологічного відновлення молоді в складних умовах сьогодення. Важливість теми підсилюється також тим, що вільний час студентів безпосередньо пов'язаний з формуванням загальної культури, цінностей та

світоглядних орієнтирів майбутніх фахівців і громадян.

Дипломна робота відзначається високим рівнем теоретичної опрацювання проблеми. Автор провів глибокий огляд наукових підходів до вивчення вільного часу, класифікував основні наукові напрями дослідження даної теми, окреслив сутнісні характеристики поняття «вільний час» у різних контекстах — соціальному, особистісному, культурному.

Робота побудована логічно й послідовно: вступ, два розділи з відповідними підрозділами, висновки, список використаних джерел і додатки. У першому розділі розкрито теоретико-методологічні засади дослідження вільного часу, у другому – здійснено аналіз культурно-дозвільної діяльності студентів, зокрема в умовах війни. Висновки відповідають поставленим завданням і меті дослідження, що свідчить про високий рівень аналітичного мислення автора.

Наукова новизна роботи полягає у спробі цілісного соціологічного аналізу вільного часу студентів як чинника формування особистості в сучасних умовах війни. Автор обґрунтовує взаємозв'язок між рівнем дозвільної активності та особистісним розвитком, виокремлює типи студентської культурно-дозвільної діяльності залежно від індивідуально-психологічних особливостей. Особливо цінним є акцент на внутрішніх мотиваційних факторах і потенціалі вільного часу як ресурсу для відновлення, навчання та суспільної активності. Отримані результати можуть бути використані в соціально-педагогічній практиці, у діяльності молодіжних центрів, у розробці програм культурно-дозвільної роботи зі студентською молоддю, особливо в умовах кризових викликів.

Дипломна робота є цілісним, логічно побудованим, глибоко опрацьованим дослідженням з чітко визначеною теоретичною та практичною спрямованістю. Автор виявив високий рівень наукової підготовки, аналітичного мислення та самостійної дослідницької діяльності. Робота відповідає всім вимогам до кваліфікаційних робіт бакалаврського рівня, а її результати мають теоретичну й практичну цінність.

Рецензент: к. ф. н., доцент Семікін М. О

